

Riksintresse för kulturmiljövården

Kafjärdenområdet (D1)

Vy över f.d. Kafjärden mot Valby kyrka, foto PB

KUNSKAPSUNDERLAG

Vården

Kunskapsvärde

Landhöjningens effekter för kolonisationen kan lätt avläsas i området i kombination med var olika lämningar och spår från mänsklig verksamhet återfinns från olika tider. Värdefulla lätt avläsbara fornlämningsmiljöer vittnar om samhällsstrukturer och livsmönster som varierat över tid. Fornlämningarna visar på en expansiv yngre järnåldersbygd manifesterad genom en rad monumentala gravhögar och runristningar som har sin fortsättning i tidig sockenbildning, 1100-talskyrkor och en tidigmedeltida kungsgård i Husby. Ortnamnsskick med rötter i yngre järnålder. Tillsammans med det förhistoriska vägnätet visar de tydligt på framväxten av en centralbygd under yngre järnålder.

Fördelningen grovt av allmogebyar till den västra och norra mellersta delen av området och säterier till den östra delen av området visar på landskapets sociala differentiering. Särskilt Mora by är välbevarad vilket gör den avläsbar vad gäller byggnadstradition och arrondering. Andra representativa ålderdomliga byar är bl. a. Vallby, Hensta, Kolsta och Mälby mfl. Även ett flertal enskilda gårdar är välbevarade och visar på områdets äldre byggnadstradition. De fyra sockenkyrkornas placering, ålder och antal visar att området varit tätbefolkat och haft goda levnadsbetingelser.

Säteribildningarnas antal och placeringar bär vittnesbörd om den jordägande adelns närvaro och intresse för de nyvunna jordbruksmarker som uppkommit genom landhöjningen i närheten av f. d. Kafjärden och sjön Bränningen. Fiholm och Jäders kyrka bär stort kunskapsvärde för förståelsen av historien kring rikskansler Axel Oxenstierna. Sundbyholms och Fiholm slott är representativa slottsmiljöer med starka personhistoriska kopplingar till ledande personer i rikets historia.

Upplevelsevärde

Ett flertal spektakulära omtalade, rikskända fornlämningsmiljöer kan upplevas i stort orörda. Även mängden av andra mer talrika fornlämningar är upplevelsebar, särskilt fornborgarna och gravfälten. Den kraftiga landvinning som uppkommit genom en kombination av landhöjning och utdikning kan upplevas i de centrala delarna av området. Sundbyholms och Fiholms slottsanläggningar är representativa slottsmiljöer med bebyggelse och ädellövskogspartier. Åsens betydelse som färdväg och kolonisationsled är påtaglig. De medeltida kyrkorna är i stora delar välbevarade med dominerande placering runt den forna Kafjärden och har stora miljöskapande värden. Flertalet medeltida byar, troligen med förhistoriskt ursprung, ligger kvar på ursprunglig plats. Vissa byar har välbevarad bebyggelse.

Bruksvärde

By- och gårdsbebyggelsen representerar inte bara kulturhistoriska värden utan har även stor roll som attraktiva och funktionella boendemiljöer. Det finns ett stort värde i att de forna sjötäckta markerna brukas för lantbruk med lågväxande grödor då de stora ytorna visar omfattningen av sjötäckningen. Det gäller även säteriernas marker. De fd slottsegendomarna brukas dock i huvudsak för lantbruk vilket är av stor betydelse. Skogsområdena sköts som skogsmark vilket är viktigt då denna markerar den klassiska utägomarken. Sundbyholm brukas som konferensanläggning vilket vidmakthåller området underhållsmässigt. De mest omtalade fornlämningarna utgör besöksmål och är identitetskapare för området.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Området ska även fortsättningsvis kunna berätta om landhöjningens och utdikningsprojektens betydelse för Kafjärdenområdets utveckling över tid, kolonisationsmässigt, bebyggelsemässigt och hävdsmässigt.

Fornlämningarna och deras inbördes samband ska vara möjligt att förstå och uppleva. De ska fortsätta att vara tillgängliga, attraktiva besöksmål och kunna fungera som identitetskapare för området.

Skillnaden i karaktären mellan det västra områdets by- och gårdsbebyggelse kontra de östra delarnas dominans av Fiholms gods och andra säterier ska kunna upplevas även i framtiden. Denna skillnad kan ses som särdrag och kännetecknande för olika landskapsavsnitt.

Det är viktigt att by- och gårdsbebyggelsen fortsätter att användas som bostäder och för lantbruk. En levande landsbygd med bebodda gårdar och aktivt jordbruk kommer att verka gynnsamt för att de under fortiden sjötäckta markerna och annan öppen mark brukas, att bebyggelsen underhålls och bevaras. Det gäller även slottens och säteriernas marker. Medvetet skogsbruk kan ur kulturmiljösynpunkt bidra till att underhålla och bevara gränsen för den klassiska utägomarken. Sundbyholm brukas som konferensanläggning vilket bidrar till att området underhålls på ett gott sätt.

Det innebär att:

- Fornlämningar bevaras enligt KML. Fornlämningar exploateras inte onödigtvis då de är tydliga signalbärare för var och hur förhistorisk kolonisation skett. De mest intressanta och spektakulära fornlämningsmiljöerna bör vårdas och skyltas.

- Landhöjda och utdikade markytor hävdas och hålls öppna genom jordbruk. I områden med småbrutet landskap ska detta brukas och hävdas för att kunna sprida förståelse och kunskap om äldre tiders jordbruksförutsättningar. Det är väsentligt att motsvarande ytor inte bebyggs eller exploateras så de öppna ytornas omfattning minskar eller påverkas så de inte vittnar jordbrukets utveckling i området.
- Värdefulla utpekade bebyggelsemiljöer som slott, kyrkor, gårdar, torp och byar vårdas så de även fortsättningsvis kan ge kunskap om byggnadstraditionens utveckling i området. Ursprunglig bebyggelse vårdas och bevaras.
- Nyttillkommande bebyggelse anpassas i stil till befintlig byggnadsutformning lokalt på platsen för bygget. Ny bebyggelse anläggs inte i exponerade lägen, i sådana lägen att ursprunglig bebyggelse förstörs, påverkas negativt eller så att bebyggelsestrukturen förändras avsevärt.

Beskrivning

Naturegeografi

Låglänt område i norr avskilt mot dagens Mälaren av en skogsklädd förkastningsbrant och i söder av en annan. Genomskuret i nord-sydlig riktning av rullstensåsen Kjulåsen. Från denna mot öster sträcker sig en höjdrygg mot Idö/ Strand. Gränslanden mellan den forna sjöbottnen och höjderna är i regel småbrutna med omväxlande skogshöjder och öppen mark. Området avgränsat i öster av Sörfjärden, en vik av Mälaren. De lägre partierna utgörs av postglacial lermark, till stora delar idag brukad som åkermark.

Dagens landskapsbild

Centralt i området är mycket stora öppna åkermarker i en skala ovanlig för länet. I norr finns skogsbeklädda morän- och bergsmarker med stränder mot Mälaren. Västra delarna av området är småbrutet med omväxlande impedimentmarker med skog och lägre liggande lermarker med åker, östra delarna är i huvudsak låglänta lermarker gränsande till Sörfjärden, närmast denna vassbeklädda. Undantaget utgör Fiholm som är en bergshöjd i det annars låga landskapet. I Fiholms närområde finns stora bestånd med grov ek. Från söder till norr löper Kjulaåsen, ofta bebyggd och trädklädd. Öster om denna är landskapet mer småbrutet i två kluster i öst-västlig riktning (Kjula-Husby och Sundby kyrka- Husby). Bebyggelse främst belägen på och i anslutning till höjder, åsar och impediment. Tidigare sjöbottnar genomkorsas av avsevärda rätlinjiga utdikningskanaler tex Kafjärdsgraven.

Dagens brukande

Jordbruksmark, boende, friluftsliv, skogsbruk

Dagens bebyggelsestruktur

Äldre bebyggelse består av säterierna, gårdar i de äldsta bylägena, utskiftade gårdar samt torpbebyggelse. I områdets västra delar finns på ett flertal platser nybyggda villor.

Längs Mälarens strand finns ett flertal större fritidshusområden tex vid Sundbyholm, Henstaviken, Lerviken, Hundala och Östra knall. Dessa områden exploateras och ökar kontinuerligt.

Bebyggelsen i merparten av byarna består av ordinär landsbygdsbebyggelse med äldre ombyggda bostadshus, nya villor och ekonomibyggnader i varierande skick. Områdets största by, Ostra, har exploaterats hårt med ny bebyggelse som inte anpassats till den lokala byggnadstraditionen i området. Den äldre bebyggelsen i byn har med ett undantag, (Sjuas kull), byggets

om hårdhänt under 1900-talet. Sistnämnda gård ger dock ett ålderdomligt autentiskt intryck med ett flertal ekonomibyggnader och två äldre välbevarade bostadsbyggnader. Mora by får anses vara den mest välbevarade autentiska bymiljön i området. Här finns ett flertal gårdsanläggningar med bostadshus och ekonomibyggnader i välbevarat skick från uppförandetiden. Gårdarna ligger i huvudsak samlade kring bytorget. Ytterligare några byar och gårdar utmärker sig (se ny text till Uttryck för riksintresset). På Kjulaåsen mellan Kjulaby och Kungshället har villasamhället Kjula växt fram.

Historiska skikt

Bronsålder – Under bronsålder låg merparten av området under vatten. I de högst belägna områdena, på förkastningsbranten ut mot Mälaren samt i de västra delarna finns enstaka krönrosen, stensättningar men även en del älvkvarnsförekomster som visar att de öar som fanns i området nyttjades och i kanske i viss mån var bebodda.

Äldre- och yngre järnålder – Under järnåldern ledde landhöjningen till att stora delar av området torrlades och de två vattenområdena ”Kafjärden” och Bränningen framträdde som separata sjöområden med Hammarby, Vallby på västra sidan, Kjula i söder och Jäder samt Sundby i norr till nordost. På de nya landområdena etablerades en rad gårdar och byar, de många –sta och –bynammen visar på deras förhistoriska ursprung. Den västra delen uppvisar en rad miljöer med äldre järnåldergravfält med kontinuitet in i yngre järnålder. Den östra delen, med lägre nivåer över havet och flackare marker torrlades något senare och uppvisar framförallt fornlämningar från yngre järnålder. I området finns även en rad fornborgar som ligger på förkastningsbranten mot Mälaren (utanför riksintresseområdet) och utmed den forna ”Kafjärden”. De har haft god utsikt över de flacka vattenområdena och sannolikt har det även funnits siktlinjer mellan dem.

Bland yngre järnålderns fornlämningar kan nämnas Ormkullen i Hammarby, Grundby Limpa eller Kung Inges hög i Vallby, gravfält vid Ostra i Sundby, Kungshället i Kjula och Germondshögen i Jäder. I området finns även en rad viktiga färdvägar, bl.a. utmed utlöpare till Barvaåsen i väster och Kjulaåsen som fortsätter norrut mot Badelundaåsen i Västmanland. Utmed färdvägarna, ofta invid höggravfält står runstenar. Bland dessa märks landskapets största runsten vid Kungshället på Kjulaåsen och Sigurdsristningen vid Ramsundet, en viktig förhistorisk vadplats och senare plats för bro. Tillsammans med imponerande med höggravfält och andra stora högar ofta invid äldre vägsträckningar berättar de om framväxten av en stormannaklass.

Medeltid - Kyrkorna Sundby, Jäder, Hammarby, Vallby och Kjula uppförs under 1100-talet runt den forna Kafjärdens stränder. De har varit relativt små och uppvisar en rad gemensamma drag. I flera av kyrkorna finns välbevarade, ålderdomliga detaljer, bl.a. ett antal fragment av s.k. Eskilstunakistor. Det har även antagits att flera av kyrkorna föregåtts av träkyrkor. Tillsammans visar kyrkorna, runstenarna med kristna inslag och Eskilstunakistorna på kristnandets intåg i området och sockenbildningens framväxt. Kyrkorna förstärker även bilden av det förhistoriska vägnätets etablering. Under medeltiden medförde landhöjningen att de östra delarna torrlades successivt. Det är i den östra delen vi finner Husby, en kungsgård och ett medeltida administrativt centrum.

Nyare tid - Under 1550-talet kom Fiholm i släkten Oxenstiernas ägo för att under Axel Oxenstierna på 1600-talet utvecklas till ett av Mälalområdets mest betydande gods. Mangården består av två flyglar från 1600-talet i holländsk-fransk renässansstil. De utgör två långa rosaputsade tegelbyggnader med rikt dekorerade gavlar, frontoner och portaler. Corps de logi kom

aldrig att uppföras. Till godset hör en rad attribut som hör till herrgårdslandskap, arbetarbo-
städer av olika slag, alléer och ädellövskogspartier dominerade av ek. Under Axel Oxenstier-
nas tid kommer även Jäders kyrka att byggas om i en stil som stämmer överens med Fiholms
herrgård.

Inom Kafjärdenområdet har ytterligare en rad gårdar haft säteriprivilegier, Alvesta, Almby,
Bränne, Ekhammar, Idö, Norrby, Strand, Sunbyholm och Ösby. Bland dessa är det framförallt
i Alvesta som säterikarakteren alltjämt är bevarad med corps de logi (från 1700-talet) och
flyglar i vit puts. Vid Sundbyholm, som innehafts av släkten Gyllenhjelm, utgörs corps de
logi av en under flera omgångar renoverad byggnad från mitten av 1600-talet.

Under 1800-talet utförs utdikningen av Kafjärden och Bränningen genom omfattande kanal-
system som alltjämt kan upplevas i området. Sjösänkningar medför ett betydande arealtillskott
i områdets centrala och östra delar. På utmarkerna etableras en del torp. Genom 1800-talets
skiften kommer även en del gårdar att skiftas ut och placeras i nya lägen.

Värdetext 1987

Kafjärdenområdet: Slättbygd som visar Mälardalens utveckling från sjöbotten till åkerbygd.
Fornfunda och medeltida minnen som Sigurdsristningen, Kjulaåsgravfältet och häradstings-
plats. Tidiga kyrkor, stora byar, Fiholms slott och Jäders kyrka.

Historiska näringar

Jordbruk, fiske.

Kommunikation

Båt, åsvägar, Ramsundets förhistoriska bro, allévägar runt säterierna.

Samhällsfunktioner

Flera mindre förhistoriska centralområden inom området som helhet. Vägar genom området
Kyrkbyar och bondbyar från medeltid. Säterier.

Makt

Under brons- och järnålder framväxande hövdingamakt. Bondebygd i området väster om den
forna Kafjärden. De förhistoriska bygderna konsolideras under medeltiden genom uppföran-
det av kyrkorna och sockenbildandena. Säteribildningar under 1600-tal i områdets centrala
och östra delar, öster om den forna Kafjärden. Två från rikspolitiken kända personer har haft
sina stamgods i området (Oxenstierna och Gyllenhjelm).

Vems landskap

De centrala (runt Sundby, Kjula och Jäders kyrkor) och västra delarna av området torde ha
bebotts och brukats av bönder sedan förhistorisk tid. De östra lågläntare delarna koloniserades
relativt sent och då i form av säteribildningar.

Visuella/ historiska samband

Siktlinjer mellan t.ex. fornlämningar och äldre bylägen över de forna sjövikarna vittnar om
landskapets historia som sjötäckt. De områden som varit vattentäckta långt fram i tid utgör
idag i huvudsak åker, saknar i stort fornlämningar och är i den mån de är bebyggda, bebyggda
med utskiftade gårdar alternativt ny villabebyggelse.

Koppling till naturgeografi

Under den tid vattnet stod högre var landskapets komponenter och indelning tydligare att förstå då vattnet i stora delar av området gav förutsättningarna för var bebyggelse kunde anläggas, vägar dras och var jordbruk kunde idkas. Idag när vattenytorna ersatts av åkermarker framstår inte denna koppling lika tydlig, desto viktigare att då bibehålla de signifikanta strukturerna kopplade till äldre förutsättningarna i området.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Kafjärdenområdet (D1)

Socken: Vallby, Hammarby, Sundby, Jäders och Kjula

Kommun: Eskilstuna

Karaktärstyp: Centralbygd, herrgårdslandskap

Karaktärsord: Enstaka krönrösen, stensättningar, järnåldersgravfält, fornborgar, ortnamns-skick, -sta och -bynamn, högggravfält, runristningar och runstenar, storhögar, vattenfarleder, åsvägar, Ormkullen i Hammarby, Grundby Limpa och Kung Inges hög i Vallby, Kungshället i Kjula, Germundshögen i Jäder, Sigurdsristningen, sockenbildning, 1100-talskyrkor, Husby – kungsgård, Eskilstunakistor i kyrkorna, säteribildningar, Fiholms gods, herrgårdslandskap, välbevarade säteribebyggelse, sjösänkningar, utflyttning av gårdar, välbevarade byar, kulturhistoriskt intressant bebyggelse.

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML

Byggnadsminne, 3 kap. KML, Jäders herrgård

Kyrkomiljöerna, 4 kap. KML – fyra sockenkyrkor med begravningsplatser och kyrkotomter.

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Natura 2000 (4 kap 8§MB) – Sofiebergsåsen och Sörfjärden

Riksintresseområde för naturvården, 3 kap.6§MB - Sofiebergsåsen och Kjula källa

Riksintresseområde för friluftsliv, 3 kap.6§MB - Ridö-Sundbyholmsområdet

PBL 8 kap. §13, 14, 17 – skydd för bebyggelse och bebyggelselagen.

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

Skensta by undantas ur riksintresset eftersom bybebyggelsen till stora delar är förvanskad. En större uteslutning av mark i riksintresset görs genom ny dragning av gränsen mellan Gustavslund och Granlunds torp så att området nordväst härom mot Hensta hatt exkluderas. Detta område är bebyggt med stora mängder fritidshus och bedöms inte vara av kulturhistoriskt riksintresse här. Vid Kullersta görs en mindre indragning av områdesgränsen mot söder. I området runt fritidshusbebyggelsen vid Sundbyholm görs mindre justeringar för att exkludera sentida bebyggelse. Vid Mora by tas det öppna landskapsrummet norr härom med. I norr vid Björsundet görs några mindre justeringar. Norrby i nordöst exkluderas pga sentida bebyggelseändringar och kompletteringar. Ekhammar exkluderas pga sentida sommarstugeområde. Östra gränsen är i övrigt oförändrad. Väster om Berga vid Kjula exkluderas skogsområden med förvanskad torpbebyggelse, likaså vid Torsborg och Ormkullen där ny bebyggelse tillkommit.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Bronsålder	Merparten av området ligger under vatten. Enstaka krönrösen, stensättningar och älvkvarnsförekomster visar på bosättningar i de högst belägna områdena		Vattenleder, Mälaren utgör innanhav		
Äldre järnålder	Landhöjningen torrlägger den västra delen, kolonisation – stort antal järnåldersgravfält		vattenfarleder		Gravfält i den västra delen
Folkvandringstid	Ett antal fornborgar runt Kafjärdenområdet, flera mycket manifesta och imponerande		Fornborgar - vattenfarleder		Fornborgar vid Vestaberget, Ranstensborgen och vid Jäder
Yngre järnålder	Ortnamnsskick med – sta och – bynamn, höggravfält, förhistoriska vägsträckningar med runristningar och runstenar, storhögar vittnar om stormannasläkter		Vattenfarleder, åsvägar	stormannasläkter	Ormkullen i Hammarby, Grundby Limpa eller Kung Inges hög i Vallby, gravfält vid Ostra i Sundby, Kungshället i Kjula och Germundshögen i Jäder., Sigurdsristningen, runsten vid Kungshället
Medeltid	Sockenbildning, fem 1100-talskyrkor i Sundby, Hammarby, Vallby, Jäder och Kjula		färdvägar	Kristnande, Husby – kungsgård – administrativt centrum	Sundby, Hammarby, Vallby och Kjula kyrka, Eskilstunakistor i kyrkorna
Nyare tid	1600-talet - Säteribildningar i områdets östra delar Fiholms gods och herrgårdslandskap tar form under Axel Oxenstierna, Jäders kyrka byggs om		Färdvägar belagda på 1600-tals kartor	Säterier - adeln	Fiholm och Jäders kyrka Alvesta välbevarade säteribebyggelse
1800-talet	Sjösänkningar av Kafjärden och Bränningen tillför omfattande arealer, skiften leder till viss utflyttning av gårdar				Kartor som visar sjösänkingsföretag, kanaler i det forna Kafjärdenområdet
Nutid	Levande landsbygd, med många välbevarade byar och gårdar med kulturhistoriskt intressant bebyggelse. Avstyckningar för nya villor – nya inslag		Asfalterade vägar, kurvrätningar, vägbreddning		Mora, Hyvena, Vallby, Kolsta, Hammarby, Ramshammar, Viby, Kjula, Harby, Nya inslag - villor från sent 1900-tal och 2000-talet